

Людмила Іваннікова

УДК 398.2

“БАБА” НА СІЧІ: ШЛЮБ ТА БЕЗШЛЮБНІСТЬ ЗАПОРОЖЦІВ У ФОЛЬКЛОРІ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Авторка спростовує сучасний міф про безшлюбний спосіб життя запорожців. Спираючись на історичні та фольклорні джерела, розкриває тему взаємин запорожців із жінками, зокрема зосереджує увагу на поширених у Південній Україні легендах, піснях, анекдотах, здійснює їх текстологічний аналіз, з'ясовує джерела окремих фольклорних сюжетів і мотивів.

Ключові слова: фольклор Півдня України, історичний фольклор, образи запорожців у фольклорі.

Lyudmyla Ivannikova. Woman in Sich: Matrimony and Singlehood of Zaporozhyan Cossacks in Folklore of South Ukraine

The author of the paper refutes the modern myth about Zaporozhyan Cossacks' singlehood. Based on historical and folk records, she covers the topic of relationship between Zaporozhyan Cossacks and women, in particular focusing on legends, songs and anecdotes widespread in South Ukraine. The paper provides textual analysis of such records and clarifies sources of certain folklore plots and motifs.

Key words: folklore of South Ukraine, historic folklore, images of Zaporozhyans in folklore.

У сучасному суспільстві поширене уявлення про безшлюбність усіх запорожців. Насправді ж воно не відповідає дійсності, і цю сферу міфологізації січовиків спростовують як історичні, так і фольклорні джерела, хоч останні (пісні, легенди й перекази) висвітлюють її досить специфічно.

По суті, ідеться не про те, що запорожці цуралися жіноцтва й сімейного життя, а про те, що існувала заборона перебування жінок на території фортеці, тобто самої Січі як військового табору, де козаки жили за суворими законами. Саме на цьому наголошують очевидці й дослідники Запорожжя.

Досить навести декілька документальних свідчень, що їх підтверджують і фольклорні наративи. Російський військовий інженер князь Симеон Мишецький, який перебував у Січі на будівництві фортець у 1736–1740 рр. і добре пізнав запорозькі звичаї та світоглядні уявлення, писав про суворе дотримання січовиками обітниці безшлюбності і вбачав у тому спорідненість запорожців із лицарями Мальтійського ордену (такої думки дотримувався й перший історик Запорожжя Аполлон Скальковський, можливо, спираючись на згаданого очевидця [10, 172]). За свідченням С. Мишецького, звичаєве право забороняло не будь-які взаємини, а тільки наближення жінок до Січі: “Понеже оные козаки живут в Сече не токмо без жен, но никакова женскаго полу к ним входит не позволяется, они себя счисляют так, яко бы Малтійськіе Кавалеры своим житием и чистотою” [4, 8]. Але якщо запорожець бажав покинути Січ, повернутися до сімейного життя, то цього йому ніхто не забороняв: “А которые старые и добрые козаки имеют довольно богатства в платье и в деньгах, а пожелают ехать в Малороссию или в Польшу для торгов или других каких

нужд, оные берут себе пашпорты от кошевого за их войсковою печатью, и из оных много случается, что, взяв из Сечи все свое богатство, и женятся в Малороссии, или в Польше, и тамо остаются” [4, 9].

Французський історик Лезор, якого цитує Дмитро Яворницький в “Історії запорозьких козаків”, говорив не так про безшлюбність запорожців, як про неможливість появи жінки в Січі: “Найдавніший і найсуворіше збережуваний звичай у запорізьких козаків був той, який виключав, під страхом бути страченим, появу в Січі жінки; відступ від цього звичаю ніколи не минав безкарно” [Цит. за: 16, 242]. В іншому місці український історик ще раз наголошує на прагматичності цього звичаю, який охороняв субкультурний простір військової спільноти, регламентував життя поза рамками звичайного, пересічного людського існування. “Звісна річ, це треба розуміти тільки як погрозу, щоб віддаляти із Січі жінок, тому що за переступ козацької заповіді винуватців карали смертю” [16, 479].

Д. Яворницький зазначає, що козак, який приходив на Січ і хотів приєднатися до військової спільноти, міг бути ким завгодно, але не селянином і не одруженим чоловіком (тобто не мав бути прив’язаним до земних, матеріальних благ). Хоча, пише історик, усе це можна було й приховати, однак військовий звичай передбачав цілковите зречення людських радощів: “Раз прийнятий у Січ козак мав вести суворо цнотливе життя й карався смертю, якщо вводив у Січ жінку, не виключаючи матері й сестри” [16, 146]. Однак запорожці суворо карали на Січі зневажливе ставлення до будь-якої жінки, безчестя, блуд: це все вважалося кримінальним злочином і передбачало страту винного. А. Скальковський писав, що такі кримінальні злочини, як зв’язок із жінкою й содомський гріх, образа жінки, коли козак “зганьбить жінку не за пристойністю”, каралися не тільки з огляду на заборону шлюбних взаємин, а ще й тому, що подібний злочин “до знеславлення всього війська запорізького належить” [11, 161].

Французський дипломат Жан Бенуа Шерер зазначав, що “злочин проти природи, частий у запорозьких козаків, вважався й карався, однак, як найгірший серед усіх злочинів. Тих, кого на ньому спіймали, прив’язували до стовпа як злодіїв, і вони гинули під ударами, які діставали від кожного, хто повз них проходив. Усе добро покараного переходило у власність війська” [15, 180].

Та повернімося до жінок. Отже, до Січі не підпускали жодної жінки, хоч би то була мати, сестра чи будь-яка інша знайома козака [16, 241].

Ця заборона поширювалася не тільки на самих запорожців, а й на всіх сторонніх осіб, які тимчасово чи постійно перебували в козацькій столиці. Д. Яворницький указує на інцидент, що стався 1728 р. під час російсько-турецької війни. Тоді до Січі приїхав російський підполковник Глебов зі власною дружиною й деякими іншими жінками. Козаки обступили помешкання Глебова й вимагали видати їм жінок, які там перебували, “щоб кожен скористався ними”. Підполковникові з великими труднощами вдалося відмовити запорожців від нанесення жорстокої ганьби жінкам, і то не інакше, як виставивши їм кілька бочок горілки. Але й після цього він мусив негайно віддалити жінок від Січі, боячись нового бунту [16, 241].

Безперечно, у народній творчості, особливо в ті часи, коли Запорожжя вже не існувало, січові звичаї часто трактувалися з погляду городовиків як аномальне явище, іноді міфологізувалися й навіть доводилися до гротеску. Д. Яворницький у селі Спаське Новомосковського повіту записав від 80-річного діда Самійла Пруса пісню про запорожців як про людей, котрі належать до іншого світу й не мають жодного уявлення про “цей” світ:

Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, церкви не видали;
Як забачили та й у полі скирту,
Отаман каже: “Ото, братці, церква!”
Савул каже: “Така висока?”
Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, попа не видали.
Як забачили та й у полі цапа,

Отаман каже: “Ото, братці, піп, піп!”
Савул каже: “Що я й причащався!”
Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, дівки не видали.
Як забачили на болоті чаплю,
Отаман каже: “Ото, братці, дівка!”
Савул каже: “Що я й женихався!”
[13, 109].

Цікаво, що міфологічні розповіді потрапляли й у наукову літературу як нібито достеменні історичні факти. Очевидно, причина тому – скупість документальних відомостей про взаємини запорожців із жіночою статтю. Наприклад, Жан Шерер запевняє: “Оскільки запорозькі козаки не допускають жінок у свої курені, вони йдуть у Польщу або на кордони Великої Росії, щоб викрадати там дівчат” [15, 67]. Ця фольклорна версія перегукується з відомою баладою “Їхали козаки із Дону додому”, яку досі полюбують виконувати самодіяльні хори та ансамблі, співають і в побуті. Поетика цієї балади наповнена символами та образами, що означають втрату честі: Галю заводять у темний ліс (місце ініціації в казках і обрядовому фольклорі), прив’язують до сосни та спалюють волосся (символізує втрату честі). Цей мотив мандрівний, зокрема, відомий і в сербському народному епосі [14].

Фольклорність версії Ж. Шерера підтверджує запис розповіді про запорожців, зроблений Д. Яворницьким на місці колишньої Базавлуцької Січі: “Вони, кажуть, зразу не женились, як ченьці, а як піймають, було, яку бабу у степу, так поки з нею будуть смакувати, поки не задушуть” [13, 211].

Фольклорною нам здається й версія того, що одружені козаки свій шлюб тримали в суворій таємниці, а особливо приховували відвідини жінки. Ось що пише Д. Яворницький в уже цитованій праці: “Запорізьким козакам не дозволялося жити сім’єю в їх помешканнях (у Січі), а котрі вже одружені, слід, щоб жінки їхні жили у близьких місцях, куди їздять вони до них тимчасово; але це потрібно робити так, щоб не знала старшина” [16, 241]. Така думка могла сформуватися під впливом почутої ним самим від діда Івана Хотюна із села Богодар Олександрівського повіту легенди про те, як один городовик, записавшись у курінь, приховав свій шлюб, а на Великдень зник і тільки кошовий-характерник зміг виявити його місцеперебування: “Поїхав той городовик риби ослобонити [з ятерів. – Л. І.]. Ждать-пождать – його нема. А у нього була жінка, та жінка не проста, а волшебница, так вона його і смикнула аж у городи. Тоді січовики до кошового: “Так-то і отак-то, батьку, отакого-то козака нема”. Кошовий подививсь, куди там треба, та й каже: “Е, дуже далеко тепер він від нас, – верстов, може, за триста... Потягла його до себе жінка. Ну добре ж хоч то, що він поплив у каюці, хоч і потягла, то не велика ще біда, а якби пішов пішки, то вона б його тягла до себе на голій с-ці... Ну, дарма, він як розговіється, то пріїде на Богородицю” [13, 424-425].

Прикметно, що поряд із тим, як постаті запорожців набували рис культурних героїв, непереможних лицарів-характерників, образ дружини козака у фольклорі наближався до демонічної істоти, злого начала, яке повністю руйнує цілісну натуру воїна, захисника Вітчизни. Тому фольклорні й літературні тексти XVIII ст. застерігали козаків від одруження:

Ми жінок мусимо любити,
Так як наших сестер, матерів,
А опріч їх не треба нікого любити,
І утікати, як от злих чортів.

Бо ти знаєш, мій милий синку,
Лицареві треба войовати,
А тобі буде жаль жінку зоставляти
[11, 294].

Тож не дивно, що саме поява на Січі жінки (цариці Катерини), за уявленнями мешканців Степової України, стала фатальною для її існування.

Як уже було сказано, козакам-запорожцям не заборонялося власне одруження. Історик Андрій Кравченко зазначає, що тих лицарів, котрі ніколи не зналися із жінками, була порівняно невелика кількість, можливо, 10 – 12 тисяч. А більшість із них жила по зимівниках, хуторах та слободах разом із жінками та дітьми на придніпровських степах, вони разом із лицарями і складали єдине Військо Запорозьке, чисельність якого загалом сягала до 100 тисяч [6, 216-217]. Брали шлюб запорожці після зруйнування Січі. Відомий народний оповідач Микита Леонтійович Корж мав семеро синів та чотири доньки, на час запису (1828 – 1831 рр.) у нього було вісімнадцять онуків та чотири правнуки [13, 3]. Одруженим був і військовий писар Антін Головатий [5]. Тож не виключено, що легенда, у якій образ жінки овіяний містиккою, зародилася саме в середовищі безшлюбних козаків-лицарів, для котрих навіть речі, створені руками жінки, становили певну загрозу: ““Прости, батьку, мою жінку! Ось вона за те прислала тобі сорочку тонкого полотна на гостинець”. Так він [кошовий. – Л. І.] узяв ту сорочку, розіп’яв над багаттям, дививсь-дививсь, та й каже: “Ні, волшебства ніякого нема”, – та й надів” [3, 425].

Вище вже йшлося про те, що одружувалися переважно старші козаки, котрі збили якийсь маєток і могли утримувати сім’ю. Це підтверджують і фольклорні джерела. Зокрема, респонденти історика й фольклориста Якова Новицького здебільшого розповідають про події після зруйнування Запорозької Січі (1775). Доля розігнала січовиків по слободах, змусила змінити спосіб життя. Деякі не могли соціалізуватись, а інші (часто під тиском середовища) заводили сім’ї. Та не завжди успішно. Про долі цих людей дізнаємося з фольклорних наративів, зафіксованих ученим в Олександрівському повіті, у селах, що тепер утворили адміністративні райони міста Запоріжжя або назавжди поховані під водами Дніпрогесу.

Запорожець Левко Шуть женився “в Нешкребівці” (пізніше слобода Вознесенка, тепер місто Запоріжжя) на дочці запорожця Шевця [8, 295], мав кілька синів, троє з яких – Яків Шуть (65 р.), Осип (64 р.) та Грицько (74 р.) були інформантами Я. Новицького [8, 293].

Запорожець Хоз мешкав на попелищі козака Сагайдака, за дві версти від Кічкаської переправи (тепер місто Запоріжжя). Під старість він оженився. Баба, кажуть, пекла бублики й носила продавати в Кічкас. Дітей не мали, зате Хоз кохався в козацькій зброї, його хатина була справжнім музеєм запорозьких реліквій. На старість він залишив рибальство та полювання, а засів у пасіці. Бабу пережив і знову залишився бурлакою. Помер у 20-х роках ХІХ ст. у понадсторічному віці [8, 295].

Цікава історія запорожця Матвія Шутя, старшого брата Левка. Поховавши старших побратимів-козаків, він “нап’яв хату” для себе, а для коня викопав землянку. Замолоду мав багато худоби, тримав челядників; коли ж населилася слобода Вознесенка, то збув усе це й на виручені кошти поставив два вітряки. Та хоч мав багато грошей “і при собі, і десь у скалі”, та вже не було сили господарювати. От і пристали до нього вознесенці:

– Женись та й женись, бурлаче!

– На біса? – каже.

– Як на біса? Поміч буде!

– Та я не знаю, як з бабами і балакають: цур їм!

– Навчися, – кажуть” [8, 301].

І що ж? Не втримавшись від спокуси, старий запорожець несподівано відчув насолоду від подружнього життя, тож після першого невдалого шлюбу женився і вдруге, і втретє!

“Найшли, оженили... Чи пожив год, чи ні – умерла. Захотів уп'ясть жинитись вдруге. Умерла і та. Він давай втретє – ніхто не йде: кажуть, за ним жінки мруть – страшно! Що його робить? Давай шукать, давай могоричить сватів.

– Що, – кажуть, то не хотів, а тепер просиш?

– Та коли, – каже, – до гріха довели, то шукайте третю, та тіко не стару, хай їй хрін...

Найшли йому і молоду. Довго жив з нею” (запис 1882 р. в селі Вознесенка) [8, 301].

Нещасливим було одруження багатого та старого запорожця Ониська, що привіз у зимівник молоду красуню-дружину. Підслухавши якомсь під вікном монолог жінки про те, як вона ненавидить свого чоловіка і як тужить за коханим Омельком-поповичем, він спалив хату, прогнав жінку, а сам назавжди від'їхав у Кіш. Такий переказ, записаний 1827 р. в селі Чумаки Катеринославського повіту, використав Олекса Стороженко у “Споминках про Микиту Леонтійовича Коржа” [12, 248-249].

Активно побутував у фольклорі XIX ст. сюжет про одруження запорожця-смертника. Місце локалізації сюжету – Новомосковський повіт Катеринославської губернії, місто Новомосковськ – колишня Самарська паланка. В основі цього сюжету, на думку деяких записувачів, лежить реальний факт, що трапився в цій паланці. Так твердив і архієпископ Гавриїл (Розанов), котрий першим зафіксував його в 30-х роках XIX ст., й історик Новомосковська Григорій Надхін. Та вірогідніше, що це був не історичний факт, а популярний анекдот із циклу “козацької трикстеріади”. Нашу думку підтверджує сам розвиток сюжету, який концентрується не навколо трагічної події (смертної кари), а навколо комічної розв'язки, відважного вчинку козака, котрий обирає смерть замість негарної нареченої.

Ось як переказує цей сюжет архієпископ Катеринославський і Херсонський Гавриїл у посторінковій примітці до спогаду Микити Коржа про види смертної кари. Від страти на шибениці засудженому запорожцеві можна було врятуватись одним-єдиним способом: коли яка-небудь дівчина виявить бажання вийти заміж за злочинця. “Ось звідси й вийшло одного разу доволі щось смішне”, – пише преосвященний Гавриїл, натякаючи тим самим на анекдотичність цього сюжету. “Злочинця вели вже на лобне місце; незліченна юрба глядачів прямувала за ним; як раптом під білим покривалом зустрічається дівчина, котра всенародно оголошує своє бажання вийти за засудженого заміж. Звісна річ, усі зупинилися й замовкли; засуджений вимагає зняти з дівчини покривало, аби він міг подивитися на неї. Поглянув і заговорив: ну, коли вже на такій женитися, то краще вмерти. Ведіть мене. Що й відбулося (последовало)” [13, 24]. Архієпископ Гавриїл додає, що й досі (1842 р.) старі мешканці Новомосковська пам'ятають місця, де стояли шибениці.

Цю примітку преосв. Гавриїла буквально переказує українською мовою Олекса Стороженко в оповіданні “Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа”. Згідно з народною фразеологією, дівчина в нього покрита “густим серпанком”. Запорожець звертається до неї: “Здійми лишень серпанок, нехай я подивлюсь, яке подружжя мені посила доля” [12, 254]. Та все ж за літературною обробкою важко приховати першоджерело. Адже маркером автентичності тексту, як побачимо далі, є його кінцева формула, що в ній закладена вся ідея розповіді. У Гавриїла: “Ну когда уже на такой жениться, то лучше умереть”; у Стороженка: “Як на такій одружитись, то лучше пропасти” [12, 254]. Арх. Гавриїл не уточнює, яку козак побачив наречену. Не знає цього і Стороженко; якби цей текст прозаїк записав із народних уст, то поворот сюжету був би зрозумілий. Ясність у дію вносять записи, зроблені пізніше, вони також з'ясовують і ключову формулу-кінцівку.

Григорій Надхін у праці “Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи” (1877) через кілька десятиліть зафіксував знову цю розповідь з уже дотепним завершенням і з указівками на ритуальність самої події: “Злочинець, як вимагав цього той самий старосвітський звичай, сам підіймає у неї покривало, дивиться й, опускаючи його назад, сказав: “Як мати таку дзюбу вести до шлюбу (до вінця), то ліпше на шибениці дати дубу”, тобто “чем такую рябую к венцу вестъ, лучше на виселице в петлю лезть!”. І велів вести себе для виконання вироку” [7, 54].

Василь Біднов, досліджуючи історіографію та текстологію оповідання Микити Коржа, передає українською мовою зміст примітки Гавриїла, але слова запорожця цитує (“Ну когда уже на такой жениться, то лучше умереть”) із таким коментарем: “Очевидно Гавриїл переклав на російську мову вираз, подібний до поширеного: “Як така дзюба, то краще дати дуба” [1, 17].

Праця В. Біднова “Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа” та його походження і значення” вийшла друком 1925 р. у Празі. Те, що на той час іще побутувало це прислів'я – вагоме свідчення популярності досліджуваного сюжету. Адже прислів'я – це зредукований текст анекдота. Якщо він загальновідомий, то зазвичай не потребує розгорнутого вигляду: усі й так знають, про що йдеться.

Про популярність оповідання навіть у 1920-х роках свідчить і Володимир Білий у статті “Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання” (1929). Аналізуючи працю арх. Гавриїла, він називає цей переказ “дуже поширене оповідання про те, як засуджений одмовляється од шлюбу, вважаючи за краще загинути, як мати нечупарну жінку” [2, 239].

Нарешті у праці Д. Яворницького “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” знаходимо вже автентичну версію цього нарративу, записану зі слів 80-річного Самійла Пруса в селі Спаське Новомосковського повіту. Це варіант до зафіксованого раніше: він має трохи казковий характер, смертна кара на шибениці (можливо, для підсилення ефекту комічного) замінена на страшнішу – посадження на палю, відповідно змінюється і зміст прислів'я: “Була у запорожців така поведенція: перед тим, як посадити на палю, об'являли скрізь по всій окрузі, чи не знайдеться десь така дівка, щоб вийшла за стовповика заміж, тоді його ослобоняли од казни, а тільки висилали геть за Січу, на зимовник. От і визвалась якась. Прийшла уся зав'язана платками. Стовповик підійшов до неї та й каже: “А розкрийся, я подивлюсь на тебе, яка ти єсть”. Вона розкрилась. Глянув він – аж вона ряба, як петрівська зузуля. [Очевидно, лице було вражене віспою. – Л. І.]. “Як з таким падлом вінчатъця, так лучче на палі мотатьця”. Та й пішов на палю” [3, 110].

Отже, і в російськомовних варіантах, і в україномовному основні елементи сюжету зберігаються, однак в останньому, найбільш віддаленому від історичних реалій (приблизно на двісті років), уже простежується тенденція до узагальнення, використано елементи казкового епосу, що були досить стійкими в усній традиції (посилання гінців по всій окрузі, діалог засудженого з нареченою).

Ще один оригінальний і курйозний сюжет про те, як жінка стала кошовим, записав 1894 р. історик Яків Новицький в м. Нікополь від 78-річного Дмитра Степановича Биковського. Структура цього тексту типова для фольклору Півдня України: поєднання пісні з легендою, що пояснює незрозумілий зміст пісні (така структура властива тут легендам міфологічним про Дніпро й Десну, історичним – про Саву Чалого тощо). Пісня має контаміновану будову. Перша частина – еротичного змісту: ідеться про розпусну молодицю, за якою юрбою ходять запорожці, “шапочки ізнявши”, тобто прохаючи, щоб дала їм “по чарці”:

Запорожці – небожата,
Та мала вас шата.

Дала б я вам по чарочці –
Бочка непочата [8, 316].

Виконавець немовби іронізує над Христею, удавано жалкуючи:

Ой на Христю, на небогу
Поговор та слава,

Либонь Христя запорожцям...
По чарці давала [8, 316].

Наступна строфа має лише опосередкований зв'язок із попередньою: у ній міститься натяк на небезпеку зустрічі із запорожцями:

Ой не йди, Христе, вулицями,
Живи в городочку,

Бо піймають запорожці –
Підріжуть сорочку [8, 316].

Далі несподівано виникає інший персонаж – Гнатко, зовсім не пов'язаний із Христею: зміст наступних чотирьох куплетів – утеча козака через невідому провину на зимівник до матері, яка ховає його від переслідування:

Тікай, Гнате, тікай, брате,
Хоч холодна роса,

Одна нога у сап'яні,
А другая боса [8, 316].

Можливо, причиною контамінації уривків двох забутих пісень (жартівливої та балади) стала однакова ритмомелодика вірша.

Отже, у пісні взагалі не йдеться про те, що Христя була кошовим і що вона мала якісь стосунки із Гнатком. Очевидно, щоб побудувати місточок між двома відмінними один від одного сегментами пісні, оповідач і створив сюжет, у якому вони діють спільно, залучивши до нього традиційні уявлення про запорожців як про таких, що не мали досвіду поведінки із жінками, а також мотив про смертну кару за порушення заборони приводити жінок до Січі. Сюжетотворчим елементом, напевно, стали слова Христі:

Я в Полтаві родилася,
А в Інгулі зросла,

А у Січі вінчалася,
За Дністр заміж пішла [8, 316].

Усі три складники сюжету простежуються чітко:

“Запорожці – як ті ченці: мало розбірали толку в жінках. Інчій було і зостаріється, а баби і в вічі не побаче. Раз запорожці достали десь невеличку дівчинку і віддали кошовому” [8, 317].

Кошовий вигодував Христю (“Христина”), уважаючи, що то хлопець, і вмираючи, заповів вибрати її кошовим, що й сталося. Ставши кошовим, Христя взяла собі за джуру Гнатка. “От новий кошовий взяв в прислужники молодого козака Гнатка і панує собі...” [8, 317].

Отже, на цьому етапі сюжету реалізувалась остання строфа першого уривка:

Я в Полтаві родилася
А в Інгулі зросла,
А у Січі вінчалася [8, 316].

Далі оповідач моделює ситуацію, як же дізналися запорожці про гріх Гнатка, за який належала йому смертна кара:

“Чі довго панував, чі ні – тіко не втаїлось шило в мішку... Раз Гнатко підпив і давай докорять запорожцям: “Які з вас, – каже, – лицарі, коли у вас баба за кошового праве?” [8, 317].

Далі сюжетотворчим матеріалом стає друга частина пісні, про поспішну втечу Гнатка. “Намотали собі козаки на вус і замовкли. Настала ніч, всі обляглися спать – вони і сунули до кошового. Почув Гнатко гомін, схватився і каже: “Тепер, Христе, прощай!” Тікаючи с хати, один сапьян надів, а другий не встиг, вскочив на коня і подався із Січі. Козаки в хату. Ой лихо!.. воно і справді баба!.. Кинули вони ту бабу та й пустились в погоню за Гнатком” [8, 317].

У легенді Гнатко рятується тим, що мати переодягає його в жіночу одягу й садовить прясти. Цікаво, що саму Христю козаки ніяк не карають, а відпускають: “Запорожці вибрали собі кошового, а Христю отставили: “Живи, – кажуть, – в городочку, не показуйся, бо піймають запорожці – підріжуть сорочку”. Давай та Христя тікай за Дністр до Гнатка, давай приспівувати козакам “Я в Полтаві родилася...” [8, 318].

Цікаве й завершення оповіді Д. Биковського: до сюжету прив’язується ще один, досі не використаний виконавцем уривок, очевидно, із третьої, забутої, пісні. Його зміст виконавець мотивує тим-таки змодельованим ним самим випадком: “До цієї пісні ще єсть і приспів. Пострамила та Христя все Запорожжя, то старі козаки було згадують життя під Польщею і співають:

Ми з ляхами нажилися
Й хліба наїлися,

А тепер перестали –
Славоньки достали [8, 318].

Отже, маємо приклад того, як старі пісні, що, очевидно, на кінець XIX ст. вже вийшли з активного вжитку, дали матеріал для створення нових зразків прозового фольклору.

Тут постає питання: чи тільки відстань у часі стала причиною виникнення подібних сюжетів у фольклорі, чи цьому сприяли й певні історичні реалії? На той час (кінець XIX ст.) минуло вже понад сто років після зруйнування Січі, відійшли у вічність і ті, хто міг бачити цю подію. Народ сильно ідеалізував запорожців, уявляв їх непереможними богатирями й характерниками. Водночас ці уявлення суперечили дійсності: чому ж такі непереможні лицарі стали переможеними, чому здали Січ без бою, чому “зійшли” зі своєї землі на інші, чужі землі? Не знаючи політичної історії краю, мешканці Степової України намагалися знайти відповідь на ці питання, але, звичайно ж, у річищі фольклорної традиції. Як зазначає Д. Яворницький, “заборони введення жінок у Січ тим суворіше дотримували запорожці, що в них було загальне вірування: як тільки вступить у Січ нога жінки, тоді кінець усьому Запоріжжю” [16, 242]. Тож не військовий генерал Текелія, а саме жінка (“баба”) стала тією потужною силою, від якої могутня Січ упала! Уже в другій половині XIX ст. зафіксовано сюжети про фатальні наслідки від перебування на Січі цариці Катерини II. Як відомо, її подорож, пов’язана із заснуванням міста Катеринослава, відбулася 1787 р., за 12 років після знищення Запорожжя, однак народ цю подію переносить у часи, коли ще козаки жили своїм звичним життям: “Бігла вона сюди Крим розбивати, розбила його з трьох сторін, та за одним заходом і Січу зруйнувала” [8, 349]; “Зійшлись москалі, зійшлись і запорожці. Москалі стріляють, а запорожці поли підставляють... Понабірала повні заполи пуль та й пішли до цариці. “Великий світ матусю, на тобі оці заряди, вони, може, годяться!” Вона здивувалась та й каже: “Являйтесь ка мне, я вас угащу”. Зібрались ото запорожці до неї, вона і пита: “Как ви живьоте, яловое запорожское войско, без жон”? – “Жівемо, – кажуть, так: сорочку поки вс..., поти обідрав, бо нікому прать”. Вгостила ото вона запорожців і пішла в їхній стан. Дивиться – хто з козаків чоботи квацює дьогтем, хто с..., хто матню лата, хто кашу варе, хто нужу б’є, а інчий вуса круте. “Что же у вас такое нестройное войско?” – пита цариця кошового. “Та так, – каже, – матусю, замирение: ні протіво кого строїться”” [8, 245].

Як видно із цього сюжету, запорожці виявляли до цариці більше зневаги, аніж ворожисть, не бачили в ній загрози. Народні оповідачі XIX ст. під впливом російської пропаганди змальовували її як “добру матусю”, а щоб пояснити розорення нею запорозького гнізда, усю вину перекладали на певні містичні сили. За легендою, записаною Г. Надхіним, причиною загибелі Січі стало відьомське прокляття, яке й реалізувала цариця Катерина: “От бабы пропала наша славная Запорожская Сечь, от бабы” <...> Як не було в Запорожжі цілеє літо дощу, все в полі почорніло, вигоріло до послідньої билинки. Настав голод. Знаючі люди догадались, що дощ крадуть відьми, і нашли двох чи трьох таких старих відьом, і як їх пришпарили січовики, самі вони і повинились, а як стали їх топить в річці, одна, утопаючи, і закричала: “Отже ви, запороженьки, губите нас, бабів, – згубить і вас саміх баба!” Воно так і вийшло тепер по закляттю вражої відьми: цариця Катерина розорила запорозьке гніздо – Січ” [7, 22].

Отже, фольклорні наративи про взаємини запорожців із жінками найчастіше відображають не так реальні історичні обставини, як уявлення мешканців Степової України про запорожців, приписують їм чернечий спосіб життя, а жінкам – фатальну роль не тільки в житті окремих індивідуумів, а й цілої спільноти, аж до зміни історичної долі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Біднов В.* “Устное повествование запорожца Н. А. Коржа” та його походження і значення. – Прага: Видання українського історично-філологічного товариства в Празі, 1925. – 28 с.
2. *Білий В.* Минуте етнографії на колишній Катеринославщині та її сучасні завдання // *Археологічний збірник Дніпропетровського краєзнавчого музею.* – Дніпропетровськ, 1929. – Т.1. – С. 235-260.
3. *Еварницький Д.* (Яворницький Д. І.). Запорожжя в залишках старовини й переказах народу. – Ч. I, Ч. II / Упоряд., передм. М. М. Олійник-Шубравської. – Київ: Веселка, 1995. – 447 с.
4. *История* о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – Москва: В университетской типографии, 1847. – 35 с.
5. *Козмаров М.* Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар // *Древо пам'яті.* Книга українського історичного оповідання. У 4-х випусках. – Вип. 2 / Упоряд. Юрій Хорунжий та Валерій Шевчук. – Київ: Веселка, 1992. – С. 341-374.
6. *Кравченко А.* Козацька наречена // *Запорожці: До історії козацької культури / Упоряд. тексту, передмова І. Кравченка; упоряд. іл. матеріалу Ю. Іванченка.* – Київ: Мистецтво, 1993. – С. 214-231.
7. *Надхин Г.* Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи. Сочинение Г. П. Надхина. Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва: В университетской типографии, 1877. – 69 с.
8. *Новицький Я.* Твори: У 5 т. / Упорядкув., передм. та коментарі Людмили Іваннікової. – Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. – Т. 2. – 510 с.
9. *Савур-Могила:* Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / упоряд., передм., примітки В. А. Чабаненка. – Київ: Дніпро, 1990. – 261 с.
10. *Скальковский А.* Изустные предания о Новороссийском крае // *Журнал* Министерства народного просвещения. – 1839. – №2. – С. 171 – 202.
11. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, на основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива, А. Скальковского. Издание третье. Часть I. – Одесса, 1885. – 303 с.
12. *Стороженко О.* Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа // *Стороженко О.* Марко Проклятий: Повесть. Оповідання / Упоряд., передм. та примітки П. Хропка. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 203-264.
13. *Устное повествование* бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 94 с.
14. *Франко І.* Из сербської народної епіки. Зрада жінки Груя Новаченка // *Франко І.* Вибрані статті про народну творчість / Упоряд. О. І. Дей. – Київ: В-во АН УРСР, 1955. – С. 261-267.
15. *Шерер Ж. Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з франц. В. В. Коптілов. – Київ: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
16. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ: Наук. думка, 1990 – 1991. – Т.1. – 592 с.

Отримано 4 серпня 2016 р.

м. Київ